

Nálezy neskororenesančných kachlíc z Oponického hradu* (16. – 17. storočie)

MÁRIO BIELICH

Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied v Nitre

Nánosy sutín hradných múrov ukrývajú mnohé tajomstvá a prekvapenia. Ich odstraňovanie odhaľuje nové, často neočakávané podoby hradu, kamienky z mozaiky života stredovekej spoločnosti. Významnou mierou sa na tom podieľa archeológia. Archeologický výskum na Oponickom hrade vykonával v roku 2008 Archeologický ústav SAV v Nitre.

Obec Oponice je významná archeologická lokalita. Z intravilánu obce sú známe stredoveké nálezy z 9. – 13. storočia (*RuttKay 1989, 350*). Hrad sa nachádza na skalnej ostrohe vo výške 333 metrov nad morom, ukončujúcej terasovitý výbežok zo svahu hlavného hrebeňa pohoria Trábeč (*obr. 1*). Daná poloha umožňovala prehľad na frekventované údolie Nitry a poskytovala dôležité vizuálne prepojenie s lokalitou nad Drážovcami, a vodnými hrádkami v Ludaniciach a Nitrianskej Strede. Hlavný bol však vizuálny kontakt s Topoľčianskym hradom na západnej strane Ponitria v pohorí Považského Inovce.

Hrad dal postaviť koncom 13. storočia brat Matúša Čáka Trenčiankeho, magister Peter Čák (*obr. 2*). Prvá písomná zmienka pochádza však až z roku 1300 a súvisí s predčasnou smrťou Petra Čáka. Hrad potom prešiel do rúk jeho brata Matúša. Staviteľskou zvláštnosťou hradu je valcovitá veža, vyskytujúca sa skôr v českých krajoch ako na Slovensku. Vysvetlením môže byť dávny príbuzenský vzťah Čákovcov s moravskými Šterberkovcami. Pre staviteľa bol predlohou pravdepodobne ich hrad Pernštejn. Obranná valcová veža Oponického hradu – berggrit – bola situovaná oproti nebezpečnému stúpajúcemu horskému svahu a chránila tak malé jadro hradu s palácom. Vyčnievala z obvodovej hradby proti smeru najočakávanejšieho útoku. K vonkaj-

* Príspevok vznikol v rámci: GP VEGA č. 2/0186/11, názov projektu: Každodenný život hradu v stredoveku a na začiatku novoveku.

šiemu obrannému prvku slúžila tiež dnes čiastočne zachovaná okružná priekopa. Oponice tvorili južnú hranicu Matúšových držav. Po Matúšovej smrti v roku 1321 boli na kráľov príkaz všetky jeho hrady obsadené kráľovským vojskom. Matúšovi kasteláni nemali už podporu pána Váhu a Tatier a bez boja sa vzdali. Oponický kastelán obišiel najlepšie, pretože ho za dobrovoľné vydanie hradu ešte aj odmenili. V roku 1329 prešiel hrad do rúk Mikulaša Gutkeleda. Hrad spravovala 70 rokov kráľovská komora. V roku 1389 patrila hrad Deziderovi Kaplaymu. V roku 1392 získali hrad 3 dcéry Mikuláša z Čenklísa (od 1392 Mikulášovi Ewrsovi, zakladateľovi rodu Apponyovcov). Jeden zo ženíchov, Peter zo Stráži, sa neskôr stal jediným vlastníkom hradu. Bol prvým, ktorý si odvodil meno z názvu hradu a od roku 1411 si začal písať predikát - de Appon. Husitské hnutie v Čechách a spanilé jazdy na Slovensko podnietili majiteľov hradu vybudovať nové predhradie, vybavené novými strieľňami. Keď si kráľ Žigmund budoval v rokoch 1421 – 1434 opevnené sídlo, chodieval na lov zveri do lesov Oponického panstva. Hrad dobyli a poškodili husitské vojská v roku 1430, hneď ho však opravili. V čase okupácie topolčianskeho kraja Husitmi sa Oponický hrad stal útočiskom okolitej šľachty a Aponyovcov. Počas ťaženia husitov na jeseň roku 1431 boli vypálené dediny Malé a Veľké Oponice. Aponyovci sa už v tomto čase na hrade často nezdržovali. V druhej polovici 15. storočia si začali budovať šľachtické kúrie vo Veľkých Oponiciach. Svedčí o tom aj lúpežné prepadnutie nedbalo stráženého hradu poddanými Anny Ludanickej z neďalekých Ludanic v roku 1514. Keď osmanská armáda v roku 1542 dobyla Budín stal sa hrad súčasťou protitureckej obrany. Benedikt Apunyi sa rozhodol hrad náležite opevniť. Nedostatok peňazí spôsobil, že vdova po Benediktovi, vlastníaca väčšiu časť hradu, musela svoju časťku zálohovať Jánovi Aponyimu pre nedostatok peňazí na opevňovacie práce. Na západnej strane predhradia dala vybudovať dodnes zachované opevnenie s mohutnou náročnou baštou. Dvojposchodová, do nádvorja otvorená delová bašta nazývaná Tereš mala nad vysokým prízemím poschodie s piatimi veľkými delovými strieľňami, prístupnými po drevenej pavlači. Ochodza pokračovala plynulo aj na prilahlé úseky hradieb k strieľňam pre ručné zbrane. Novým opevnením sa zväčšila plocha stredovekého predhradia a s vysunutou náročnou baštou sa docielil široký vejár delostreleckej obrany. Postupne sa dostával do rúk čoraz

chudobnejších majiteľov, ktorí ho síce obnovovali v priebehu 16. a začiatku 17. storočia, ale s veľkými finančnými ťažkosťami. Juraj Aponyi započal ďalšiu prestavbu hradu, kladúc dôraz hlavne na prudký rozmach delostrelectva kvôli pretrvávajúcemu tureckému nebezpečenstvu. Pre možný dlhodobý pobyt obyvateľov hradu vybudoval ďalšie obytné priestory, ktoré by spĺňali nároky na reprezentáciu rodiny s vysokým spoločenským postavením. Dovŕšenia veľkolepej prestavby sa Juraj Aponyi však nedožil, pretože padol v tureckej vojne. Dokončil ju jeho brat Pavol. Vďaka týmto úpravám odolal tureckému náporu. Impozantne prestavaný hrad sa stal predmetom roztržky pri delení majetku medzi bratmi Petrom, Pavlom a Blažejom. Spory o majetok Aponyiovcov medzi dvoma bratmi, ktoré sa vliekli od roku 1612, prispeli k zániku hradu. Dohoda o rozdelení hradu z roku 1613 rozdelila hrad na dve časti. Peter a Pavol získali veľkú baštu Tereš a časť pivnice južne od bašty, ďalej všetky stavby na juhu a časť rytierskej siene s vežou. Blažej nadobudol budovy na severnej strane, pričom studňa, hradná brána, schodiská, pracháreň a byty strážcov brán užívali spoločne. Dlhodobé nezhody však ukončil požiar v roku 1645. Po požiari majitelia definitívne opustili hrad a presťahovali sa do podhradia. Napriek tomu, že bol hrad poškodený, poskytol útočisko Rákociho kurucom. Zakrátko však cisárske vojsko už aj tak ťažko poškodený hrad rozstrieľalo delami, keď útočilo na povstalcov (Plaček – Bóna 2007, 219-220). Dnešná zalesnená zrúcanina sa rýchlo rozpadáva. V medzivojnovom období dominovala hradu valcovitá veža. Dnes je sotva čitateľný jej pôdorys bez viditeľného vnútorného členenia. V 80. rokoch 20. storočia sa zrútila časť západnej steny severovýchodného paláca. Hrad nesie pamiatkové hodnoty zväčša renesančnej architektúry.

Skúmaný súbor kachlíc pochádza z povrchového zberu archeologického krúžku Tip-Top zo Šale v roku 2002 z areálu hradu. Bližšie nálezové okolnosti sú neznáme. Ďalšie kachlice boli získané archeologickým výskumom obytnej veže Tereš v roku 2008. Výskum pozostával z výkopu jednej zisťovacej sondy (rozmery 200 x 100 x 150 cm) v priestore Terešu (*obr. 2*), cieľom ktorej bolo zistiť stratigrafiu zásypových vrstiev v rámci obytnej veže (*obr. 3:4*). Nálezový materiál tvorila keramika (*obr. 4:1-6*), drobné predmety najmä zlomky klincov (*obr. 3:5*) a kachlice. Najviac nálezov obsahoval kontext 6, ktorý sa nachádza pod prepálenou

vrstvou súvisiacou s vyhorením hradu v roku 1645. Spolu bolo získaných 124 fragmentov kachlíc. Nálezy torz kachlíc môžeme rozdeliť do 3 skupín: gotické, renesančné (zber 2002) a neskororenesančne kachlice (výskum 2008). Gotické kachlice pochádzajú z konca 15. až začiatku 16. storočia. Ich analýze bol venovaný článok z roku 2008 v časopise AVANS (*Bielich 2011, 67-68*). Fragmenty najstaršej kachľovej pece pochádzajú z konca 15. storočia. Táto kachľová pec sa skladá s komorových kachlíc s prerezávanou prednou stenou s architektonickým motívom. Tieto gotické oblúky a kružby sa v Uhorsku objavujú v polovici 15. storočia v kráľovskom paláci v Bude (*Holl, 1958, 231-232*). Fragment miskovitej kachlice so štorcovou čelnou vyhrievacou stenou je možné datovať len rámcovo na koniec 15. až 1. polovicu 16. storočia. Ďalšiu skupinu neskorogotických kachlíc reprezentujú komorové neglazované kachlice s ťažko identifikovateľnou výzdobou. Renesančné fragmenty kachlíc pochádzajú z niekoľkých rozdielnych pecí. Všetky fragmenty sú glazované tmavo zelenou glazúrou (*obr. 4: 7, 9-11*).

Neskororenesančné kachlice s geometrickým motívom pochádzajú z konca 16. až začiatku 17. storočia (*obr.3:1,3; obr.4:8*). Ide o miskovité priehlbiny na čelnej vyhrievacej stene základnej komorovitej kachlice. Kachlice s miskovitou priehlbinou v strede sú znakom vrcholnej renesancie a sú spojené s príchodom habánskeho obyvateľstva do Uhorska v polovici 16. storočia. Niektorí autori ich často spájajú s gotickými nádobkovitými kachlicami. Miskovitá priehlbina, ktorá sa nachádza v geometrickom strede kachlice, je väčšinou nezdobená. Výzdoba sa nachádza na vertikálnych plochách kachlice (napr. rozvilinky, rozetky). Rozonávame niekoľko typov miskovitých priehlbín. Prvú skupinu tvoria kachlice s jednou miskovitou priehlbinou v strede (*Šintava, Branč, Ostrý Kameň*). Druhú skupinu tvoria štyri miskovité priehlbiny, ktoré sa nachádzajú v rohoh štvorcovej čelnej vyhrievacej steny. Tretiu skupinu tvoria kachlice s piatimi alebo šiestimi miskovitými priehlbunami usporiadanými do diagonály a rohov (*Branč, Topoľčany*). V nálezoch kachlíc z Topoľčian a Oponíc sa objavuje kachlica s chronogamom „1586“, ktorá datuje kachlice s miskovitými priehlbunami, pretože pochádza z rovnakého kontextu ako

neskororenesančné kachlice. Je glazovaná žltá - zelenou farbou s diamantovou výzdobou a oxidačne vypálená.

Opis výberu neskororenesančných kachlíc:

1. *Rímsovitá kachlica, výzdobu tvorí štylizovaný reliéfny rastlinný motív, kachlica je glazovaná žltou glazúrou so zelenými škornkami, farba črepu v lome je červená, kachlica je oxidačne vypálená, na vnútornej strane sa nenachádzajú stopy po zadymení, zachované sú len stopy po uchytení do konštrukcie pece, rozmery kachlice sú: dĺžka: 210 mm , šírka: 120 mm, hĺbka: 90 mm (obr. 3:1).*

2. *Základná stredová kachlica z nadstavbovej časti kachľovej pece, výzdobu tvorí šesť miskovitých priehlbín s priemerom 60 mm, ktoré sú usporiadané do radov a stĺpov, kachlica je glazovaná žltou glazúrou so zelenými škornkami, farba črepu v lome je červená, kachlica je oxidačne vypálená, na vnútornej strane sa nenachádzajú stopy po zadymení, na vnútornej strane čelnej vyhrievacej strany sú stopy po technickej textílii, vyhrievací otvor na vnútornej strane je oválny, rozmery kachlice sú: dĺžka: 214 mm , šírka: 340 mm, hĺbka: 70 mm (obr. 3:3).*

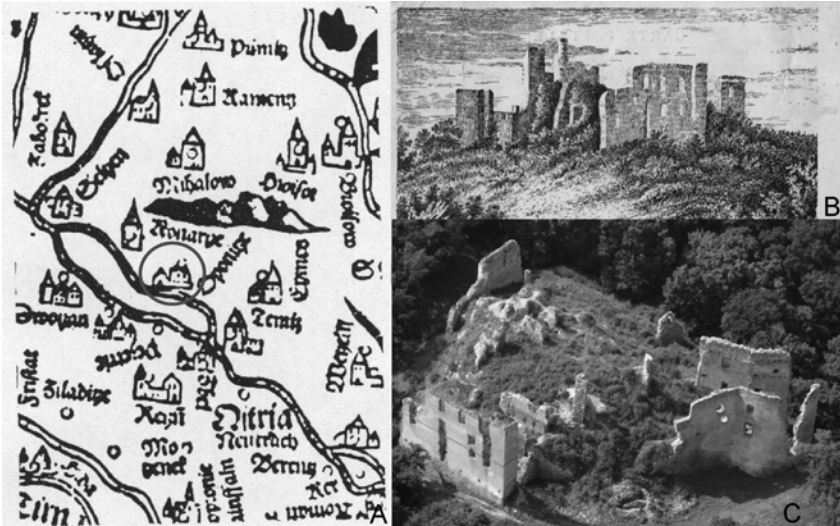
Kachlice z tejto pece slúžili až do požiaru v roku 1645, čo potvrdzujú aj nálezy keramiky z rovnakej vrstvy ako kachlice s miskovitou priehlbínou. Šedý redukčne vypálený zlomok nádoby s radielkovitou výzdobou patrí k tzv. „tvrdomestskému šedému riadu“, ktorý bol prvý krát zachytený na konci 16. storočia a dosiahol vrchol v 17. storočí (obr. 4:2, 3, 4, 6). Skúmaný súbor ukazuje existenciu niekoľkých vykurovacích telies v rovnakých obdobiach vývoja a prestavby obytnej veže Tereš. Tá slúžila na začiatku 17. storočia ako obytný priestor Petra a Pavla Aponiovcov, čo dokazuje nielen existencia kachľových pecí, ale aj prevétu, ktorý bol následne vybudovaný do priestoru pôvodne obrannej veže (Bóna 1999, 283).

V posledných rokoch sa stávajú gotické a renesančné kachle a kachľové pece jedným z predmetov vážneho záujmu bádateľov rôznych vedných odborov. Jedným z dôvodov je úspešný a všestranný rozvoj archeológie stredoveku. Cieľom príspevku je prezentovať nálezy kachlíc získané počas archeologického výskumu v roku 2008 z obytnej veže Tereš na Oponickom hrade. Nálezy pochádzajú zväčša z konca 16. až prvej polovice 17. storočia teda z obdobia neskorej renesancie. S podobným typom sa stretávame aj na vedľajšom Topoľčianskom hra-

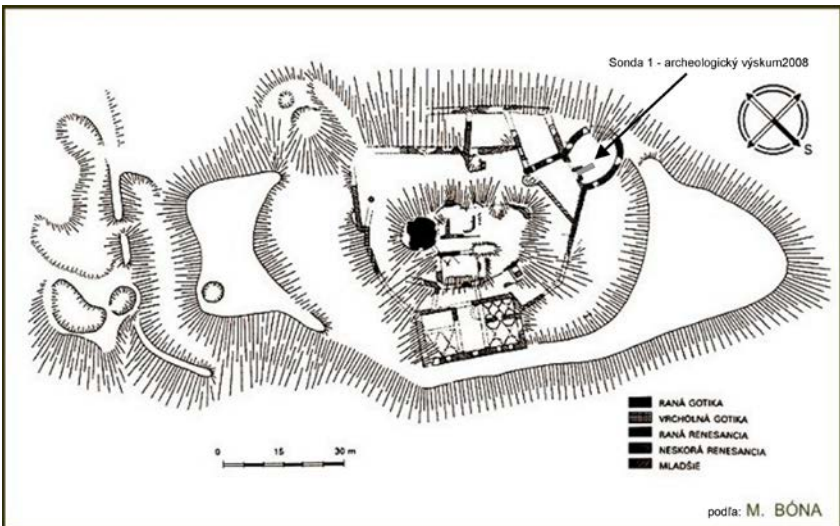
de, kde sa tento typ objavuje aj s kachlicou s chromogramom“1586“. S rovnakým typom miskovitých priehlbín sa stretávame aj na kaštieli v Topoľčiankach, kde sú kachlice glazované rovnako žltou zelenou glazúrou, a sú datované do 16. – 17. storočia (Ruttkay 2008, 129, B102-104). S podobnými kachlicami s miskovitými priehlbínami sa stretávame aj v novovekom súbore zo Strážnice (Pajer 1983, 110, 232). Vrchnou hranicou datovania kachľovej pece je rok 1645, keď hrad vyhorel a nebol už nikdy obnovený. Nálezy kachlíc dokladajú poslednú fázu bývania na hrade.

Literatúra

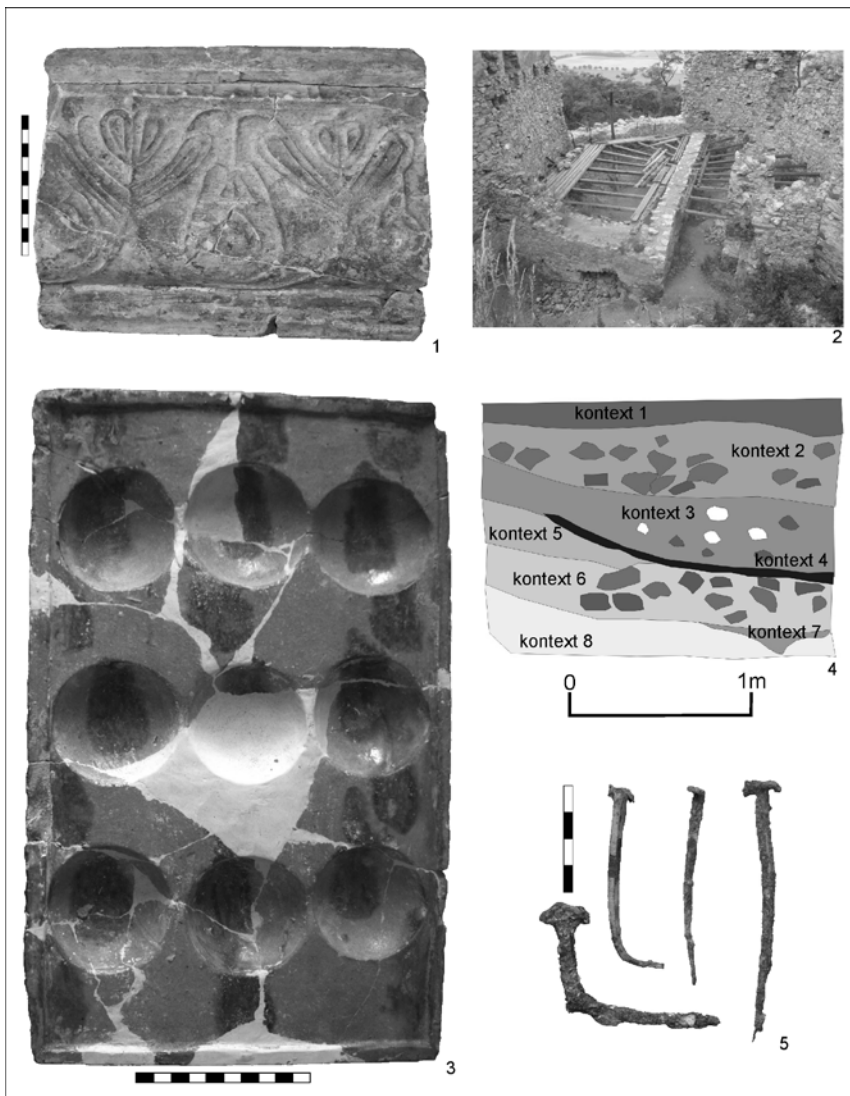
- BIELICH 2011 – Bielich, M.: Archeologický výskum delového bastiónu Oponického hradu. In *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2008, 2011*, s. 67-68.
- BÓNA – PLAČEK – LUKAČKA 1998 – Bóna, M. – Plaček, M. – Lukačka, J.: Oponický hrad. In *Pamiatky a múzea* 1998, č. 1, s. 19-23.
- BÓNA 1999 – Bóna, M.: Prevéty opevnených sídiel šľachty na strednom a hornom Ponitří. In *Archaeologia historica* 1999, č. 24, s. 273-290.
- Grafická a textová prieskumná dokumentácia J. Könyököho* (dva pohľady, pôdoris a správa) sú archivované v Órszágos Műemlékvédelmi Hivatal Budapest, K-700, 720.
- HOLL 1958 – Holl, I.: *Középkori kályhacsempék Magyarországon I*, Budapest Régiségei 18. 1958, s. 211-300.
- JANOTA 1935 – Janota, E.: *Slovenské hrady II*. Bratislava 1935, s. 237-241.
- KRÁLIK 1995 – Králik, P.: *Historia Oponic*. Oponice 1995, s. 25-26.
- MENCLOVÁ 1973 – Menclová, D.: Príspevok k typológii hradov, zámkov a kaštieľov na Slovensku. In *Pisoň, Š.: Hrady, zámky a kaštiele na Slovensku*. Martin 1973, s. 407-408.
- PAJER 1983 – Pajer, J.: *Počátky novoveké keramiky ve Strážnici*. Strážnica 1983.
- PLAČEK – BÓNA 2007 – Plaček, M. – Bóna, M.: *Encyklopédia slovenských hradov*. Bratislava 2007.
- RUTTKAY 1989 – Ruttkay, A.: *Pramene k dejinám osídlenia z konca 5. až 13. storočia I*, Nitra 1989, s. 350.
- RUTTKAY 2008 – Ruttkay, M.: Kachlice z hradu v Topoľčiankach. In *Študijné zvesti AÚ SAV*, 2008, 43, s. 121-232.
- Terénne skice a poznámky k hradu z pozostalosti D. Menclovej*, Archív Národného múzea Praha – fond D. a V. Mencloví kartóny 18, 36, 57.
- Výskumná nálezová správa A. Habovšiaka*, Archeologický ústav SAV v Nitre, č. 532/63.

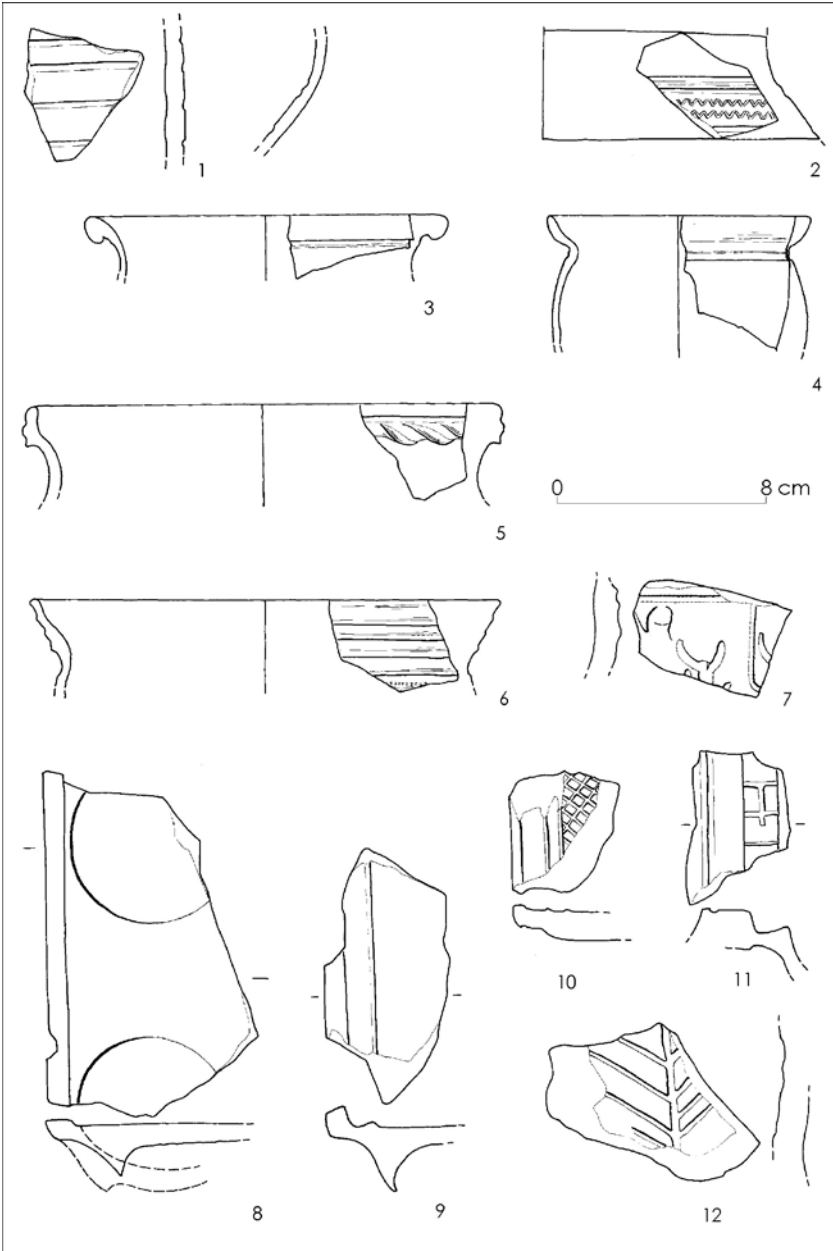
Obr. 1. Oponický hrad.

Obr. 2 Pôdorys hradu s jednotlivými stavebnými etapami podľa M. Bónu.

Obr. 3. Oponický hrad. 1, 3 Výber kachlíc z konca 16. storočia – prvej polovice 17. storočia, 2. Pohľad na priestor veže Tereš zvnútra, 4. Profil zásypových vrstiev vo veži, 5. Železné klince zo zásypu.

Obr. 4. Výber keramiky a kachlíc zo 16. – 17. storočia.

Summary

The goal of this paper is to publish the stove tiles that were found during the archaeological excavation of the residential tower Tereš in Oponice castle in 2008. The artifacts are dated mostly to the end of the 16th till the first half of 17th century, to the late Renaissance period in the western Slovakia. In the analyzed collection of 124 tiles there are mostly tiles with geometric ornaments and bowl-shaped hollows in the front side of the heating wall. The tiles have yellow-green glaze, which was oxidation fired. We can find very similar type of such tiles in the next castle Topoľčany, where this type can be found with chronogram „1586“ and in the manor-house in Topoľčianky. This confirms also the pottery context, which was found together with the tiles. There is the so called „tvrdomestský gray dish“ in the collection, which oldest appearance goes to the end of the 16th century and it dominates in the 17th century. The tiles support the existence of the tiles stove in the residential tower Tereš during the property of Peter and Pavol Apponi in the beginning of the 17th century. The youngest possible dating of the tiles stove is the year 1645, when the castle was burnt and was never rebuild again. The finds of tiles substantiate the last phase of living in the castle.